

TÜRKİYE'DE İŞÇİ SINIFININ YAPISI

Yıldırım Koç

Eğitim Yay. No.32
Ankara, 1999

GİRİŞ

Dünyada ve Türkiye’de, teknolojik atılımların, üretimin örgütlenmesindeki yeni uygulamaların, yeni uluslararası işbölümünün, süreklilik kazanan ekonomik durgunluğun, yapısal nitelik kazanan yüksek oranlı işsizliğin ve işverenlerin yeni ekonomik-sosyal-politik çizgisinin işçi sınıfı ve sendikacılık hareketinin içinde varolduğu ortam ve uygulanacak karşı stratejiler üzerinde belirleyici etkisi bulunmaktadır.

Bu gelişmeler yeterince incelenmemiştir. Bu kitapçığın amacı, 21. yüzyılın arifesinde, Türkiye’de işçi sınıfının yapısal durumuna ilişkin genel bir tablo sunmaktır. Ücretlilerin gelirleri, çalışma ve yaşama koşulları, işçi-işveren ilişkileri ve uyuşmazlıkları, sendikal hak ve özgürlükleri ile sendikacılık hareketinin durumu ve sorunları bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Bu çalışmanın sözkonusu alanlar için de tamamlanarak, 21. yüzyıla girerken daha kapsamlı bir tablonun sunulmasında yarar vardır.

Bu kitapçıkta, Türkiye’de nüfusun ve işgücünün yapısı, gelir getirici bir işte çalışanlar, ücretlilerin nesnel durumu (mülksüzleşme-işçileşme, ücretlilerin sektörel dağılımı, ücretlilerin özellikleri), işverene göre işyerleri ve ücretliler konuları, mevcut veriler ve bu verilerin eksiklik ve hataları açısından da bazı gözlemler ışığında, özet olarak incelenmektedir. İşsizler ve emekliler ise gerçekte işçi sınıfının bir parçasını oluşturmakla birlikte, bu yazıda inceleme kapsamına alınmamıştır. Bu özelliklerin herbirisi işçi sınıfının bilincini ve davranışlarını çeşitli biçimlerde etkilemektedir.

Çalışmada, bağlı bulunduğu hukuksal statü ne olursa olsun, ana gelir kaynağı aldığı ücret olan kişiler, en geniş tanımıyla “işçi sınıfı” olarak kabul edilmiştir. Çalışma içinde “ücretliler” ve “işçi sınıfı” kavramları birbirinin yerine kullanılmıştır. Ücretli olmasına karşın “işveren vekili” konumundaki kişilerin incelemenden ayıklanması yoluna gidilmemiştir, gidilememiştir.

I. TÜRKİYE’DE NÜFUSUN VE İŞGÜCÜNÜN YAPISI

Türkiye’de nüfusun ve işgücünün yapısında önemli bir değişim yaşanmaktadır. Ülkemizde nüfusun artış hızında bir yavaşlama söz konusudur. Yıllık nüfus artış oranı 1980’li yıllarda yüzde 2,1 dolaylarında iken, 1990’lı yıllarda yüzde 1,5 dolaylarına gerilemiştir. Nüfus artış oranındaki bu düşmenin devam edeceği tahmin edilmektedir.

Diğer taraftan, nüfusun kırsal ve kentsel bölgelere dağılımında giderek hızlanan bir değişim süreci yaşanmaktadır. Bu süreç, işgücünün yapısında ve sınıfsal bileşiminde de önemli bir dönüşümle birlikte gelişmekte ve bu gelişimi hızlandırma doğrultusunda etkilemektedir.

1927 yılında il ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfusun toplam nüfusa oranı yüzde 24,2 idi. Bu oran 1990 yılında yüzde 59,0’a yükseldi. Bu durum, tarımda istihdam edilen nüfusun yüksek oranına da yansımaktadır. 1998 yılında Türkiye’de gelir getirici bir işte çalışanların yüzde 42,6’sı tarım ve hayvancılık sektöründedir. Buna karşılık, tarım ve hayvancılıkta istihdam edilenlerin payı Kanada’da yüzde 3,6, A.B.D.’de yüzde 2,4, Japonya’da yüzde 4,3, Avustralya’da yüzde 5,3, Fransa’da yüzde 4,4, Almanya’da yüzde 2,9, İtalya’da yüzde 6,7, Norveç’te yüzde 4,6, Portekiz’de yüzde 13,9, İspanya’da yüzde 8,8 ve İsveç’te yüzde 2,6’dır.

Bu oranın yüksek kalmasının en önemli nedenleri, Soğuk Savaş koşullarında küçük üreticiliğin uluslararası sermaye ve uluslararası finans kuruluşları tarafından desteklenmesi, siyasi partilerin seçimlerde küçük üreticiliğin oy gücüne gereksinim duyması ve ekonomik kaynakların tarımda küçük üreticiliğin çeşitli biçimlerde desteklenebilmesi için yeterli olmasıydı.

Yeni uluslararası işbölümü, yaşanan sürekli ekonomik durgunluk ve dönemsel krizler, özellikle Türkiye’de süreklilik kazanan ve derinleşen kamu finansman açığı ve borçlanma ve son olarak da Soğuk Savaş’ın bitmesi ve Sovyet sisteminin çökmesi, kırsal kesimdeki küçük üreticiliğin geciktirilmiş mülksüzleşmesinin bu kez hızlandırılarak gündeme getirilmesine yol açtı. Diğer bir deyişle, Türkiye’de

günümüzde kırsal kesimden kentlere doğru hızlı bir göç yaşanmaktadır ve yaşanacaktır. Bu süreç, tarım sektörünün milli gelire katkısının nüfus payının çok altında bulunması nedeniyle (yüzde 15) haklılık da kazanmaktadır. Türkiye'yi ziyaret eden IMF delegasyonları bu konuyu vurgulamıştır. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel de çeşitli vesilelerle yaptığı konuşmalarda, tarımın payının yüzde 10'lara düşürülmesinden söz etmiştir.

Kentlere göç, kırsal kesimde kendi toprağında çalışan insanların önce mülksüzleşmesine ve sonra işçileşmesine yol açmaktadır veya açacaktır. Kentlere göçün ilk aşamasında işsiz kalan veya işportacılık gibi geçici işlerle uğraşanlar, zaman içinde bir işyerinde (öncelikle kayıt-dışı sektörde) ücretli olarak çalışmaya başlamaktadır.

Kırsal kesimden kentlere göç, Türkiye'de işgücüne katılım oranında bir düşmeye de yol açmaktadır. İşgücüne katılım oranı, işgücünün (gelir getirici bir işte çalışanlar ve işsizler), çalışabilecek yaşta olanlara (genellikle 12 veya 15 ve daha yukarı yaşlar) oranıdır.

OECD (İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı) verilerine göre, Türkiye'de işgücüne katılım oranı 1971-1981 döneminde yüzde 71,4 iken, bu oran 1998 yılında yüzde 55,4'e gerilemiştir. Diğer bir deyişle, 1998 yılında çalışma yaşında olanların yalnızca yüzde 55,4'lük bölümü gelir getirici bir işte çalışmaktadır veya iş arayan işsizdir. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün aşağıda ele alınacak verilerine göre ise, Türkiye'de işgücüne katılım oranı 1988 yılı Ekim ayında yüzde 55,6 iken, 1998 yılı Ekim ayında yüzde 48,5'e gerilemiştir. 1998 yılında çeşitli ülkelerde işgücüne katılım oranları Türkiye'dekinin çok üstündedir: A.B.D.: Yüzde 77,5; Japonya: Yüzde 57,8; Almanya: Yüzde 68,2; Fransa: Yüzde 67,3; İtalya: Yüzde 57,8; İngiltere: Yüzde 75,2; Kanada: Yüzde 76,3; Avustralya: Yüzde 66,9; Belçika: Yüzde 81,0; Danimarka: Yüzde 81,1; Yunanistan: Yüzde 61,3; Kore: Yüzde 64,8; Meksika: Yüzde 60,4; Hollanda: Yüzde 64,4; Norveç: Yüzde 81,2; Portekiz: Yüzde 68,3; İspanya: Yüzde 62,7; İsveç: Yüzde 74,5; İsviçre: Yüzde 82,8.

Türkiye'de işgücüne katılım oranında görülen düşüşün ana nedeni, kırsal bölgelerden kentlere yaşanan göç nedeniyle, kadınların büyük bir bölümünün işgücünün dışına çıkmasıdır. Köylerdeyken tarım sektöründe "ücretsiz aile çalışanı" statüsüyle "istihdam ediliyor" gözükken kadınların çok büyük bir bölümü, kentlere göç edince "ev kadını" olarak sınıflandırılmakta ve işgücünün dışına çıkarılmaktadır.

Genel eğitim süresinin uzamasının da işgücüne katılım oranını düşürücü etkisi vardır. Ayrıca, kayıt-dışı sektörün ve özellikle kaçak işçiliğin yaygınlaşması da, işgücüne katılım oranına ilişkin verileri giderek daha düşük göstermektedir.

Türkiye'de kadınların ve erkeklerin işgücüne katılım oranları arasında da önemli bir fark vardır. Örneğin, 1998 yılı Ekim ayında erkeklerde bu oran yüzde 69,5 iken, kadınlarda yüzde 27,9'dur. 1997 yılı Ekim ayında kadınların işgücüne katılım oranı yüzde 25,2'ye kadar gerilemiştir.

Kırsal bölgelerde işgücüne katılım oranı, tarımda mülkiyet yapısına ve çalışma sistemine bağlı olarak, daha yüksektir. 1998 yılı Ekim ayında kırsal kesimde yüzde 59,3 olan bu oran, kentsel bölgelerde yüzde 40,3'tür. Erkeklerde işgücüne katılım oranı kırsal bölgelerde yüzde 74,8 iken, kentsel bölgelerde yüzde 65,5'tir. Kadınlarda işgücüne katılım oranı ise kırsal bölgelerde yüzde 44,4 iken, kentsel bölgelerde yüzde 15,2 olmuştur.

Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yılda iki yez yapılan Hanehalkı İşgücü Anketi'nin 1998 yılı Ekim ayındaki en sonucusuna göre, Türkiye'de evlerde yaşayan nüfusun durumu (askeri koğuşlarda, hastanelerde, hapishanelerde, okul yatakhanelerinde, yetiştirme yurtlarında, v.b. kalanlar hariç) şöyledir:

Çizelge 1: Türkiye'de Nüfusun Genel Durumu (1998 Ekim)

Nüfus	63.897.000
12 ve daha yukarı yaşlardaki nüfus	48.232.000
İşgücüne dahil olmayanlar	24.817.000
İşgücüne dahil olanlar	23.415.000
İşgücüne katılım oranı	Yüzde 48,5
İşsizler	1.457.000
Gelir getirici bir işi olanlar	21.958.000

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün Nisan 1998 anketine göre, işgücüne dahil olmayan 25 milyon 25 bin kişinin 474 bini iş arayıp işbaşı yapmaya hazır kişilerdi; 153 bini mevsimlik çalışandı; 12 milyon 797 bini ev kadınıydı; 6 milyon 168 bini öğrenciydi; 2 milyon 327 bini emekliydi; 290 bini irad sahibiydi; 2 milyon 266 bini özürü, yaşlı veya hastaydı; 440 bini ailevi ve kişisel nedenlerle ve 110 bini de diğer nedenlerle çalışmıyordu.

II. GELİR GETİRİCİ BİR İŞTE ÇALIŞANLAR

Türkiye'de gelir getirici bir işte çalışanlar içinde ücretlilerin (ücret veya aylık alanların) sayısı ve payı artmaktadır. Bu konuda iki temel veri kaynağı bulunmaktadır. En güvenilir kaynak, beş yılda bir düzenlenen nüfus sayımlarıdır. Bu konudaki temel sorun, bu alandaki son verilerin 1990 yılına ait olmasıdır. 1995 yılındaki sayımda bu konuda bilgi toplanmamıştır. Nüfus sayımları, 1927-1990 dönemine ilişkin veri sağlamaktadır.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yılda iki kez düzenlediği Hanehalkı İşgücü Anketlerinde de bu konuda veri vardır. Ancak bu verilerin nüfus sayımları kadar güvenilir olduğunu söylemek olanaklı değildir.

1950 yılında yapılan nüfus sayımına göre, Türkiye'nin nüfusu 20.947.188 idi. Ücretlilerin toplam sayısı 1.330.890 iken, ücretlilerin gelir getirici bir işte çalışanlara (bilinmeyenler hariç) oranı yüzde 10,7 olmuştu.

1990 yılındaki nüfus sayımına göre, Türkiye'nin toplam nüfusu 56.473.035 olmuştu. Ücretlilerin toplam sayısı 8.990.727'ye yükselmişti. Ücretlilerin gelir getirici bir işte çalışanlara oranı ise yüzde 38,5'e çıkmıştı. Türkiye'de ücretlileşme süreci hızlanarak sürecektir.

Tarım sektöründen, sanayi ve hizmetler sektörlerine geçiş ve kırdan kente göç, ücretlileşmeyle birlikte gelişmektedir. Ayrıca, kentlerdeki küçük esnaf ve sanatkarın önemli bir bölümü de, teknolojik gelişmeye, büyük sermaye gruplarının belirli malların üretimine ve hizmetlerin sunumuna girmesine, halkın tüketim alışkanlıklarındaki değişikliklere bağlı olarak, tasfiye olmaktadır. Az sayıdaki alanda ise küçük esnaf ve sanatkarın durumu güçlenmektedir.

Ülkemizde nüfus sayımlarının sonuçlarına göre ücretlileşme olgusu, hanehalkı reislerinin durumunda daha açık bir biçimde gözlenmektedir. 1970 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, kişilerin yüzde 27,6'sı ücretli iken, hanehalkı reisleri içinde ücretlilerin oranı yüzde 35,0 idi. 1990 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre ise, kişilerin yüzde 38,5'i ücretli iken, hanehalkı reisleri içinde ücretlilerin oranı yüzde 46,6'ya yükselmişti. Diğer bir deyişle, 1990 yılında Türkiye'deki ailelerin yaklaşık yarısına damgasını vuran özellik, ücretlilikti. Bu oran 1990 yılından sonra daha da artmıştır.

1990 yılından sonra Türkiye'de gerek kırsal kesimde, gerek kentsel bölgelerde küçük üreticiliğin ve küçük esnaf ve sanatkarın tasfiye ve ücretlileşme süreci hızlandı. Ayrıca, işçi veya memur olarak çalışmakta olanların içinde toprak mülkiyetiyle bağlı olanların sayısı ve bu bağın önemi azaldı.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün belirli bir örneklem temelinde elde ettiği hanehalkı işgücü anketi verileri de Türkiye'de işgücünün yapısında işçileşme doğrultusunda bir eğilim göstermektedir. Ancak, kanımca, 1990 sonrasındaki önemli demografik değişikliklerin yeterince hesaba katılmamasına bağlı olarak, önemli bazı eksiklikler söz konusudur.

Hanehalkı İşgücü Anketi sonuçlarına göre, Türkiye’de 1988 yılı Ekim ayında 7 milyon 77 bin ücretli ve yevmiyeli (yüzde 38,4), 4 milyon 522 bin kendi hesabına çalışan, 631 bin işveren, 6 milyon 177 bin de ücretsiz aile çalışanı (yüzde 33,6) vardı. 1998 yılı Ekim ayında ücretli ve yevmiyelilerin sayısı 9 milyon 565 bin (yüzde 45,1), kendi hesabına çalışanların ve işverenlerin sayısı 6 milyon 626 bin ve ücretsiz aile çalışanlarının sayısı da 5 milyon 767 bin (yüzde 26,3) olmuştur.

Hanehalkı işgücü anketlerinin en sonuncusuna göre (Ekim 1998), 9.565.000 kişiden oluşan ücretliler kategorisinin 7.702.000’i erkek, 1.863.000’i kadındı. Ücretlilerin 7.031.000’i kentlerde, 2.534.000’i kırsal bölgelerde yaşıyordu. Kadın ücretlilerin 1.434.000’i kentsel bölgelerde, 429.000’i kırsal bölgelerdeydi. Erkeklerin ise 5.597.000’i kentsel, 2.106.000’i kırsal bölgelerde yaşıyordu (Kırsal bölge: 20 bin ve daha az nüfuslu yerler; kentsel bölge: 20 binden daha fazla nüfuslu yerler).

Bu veriler gelişmiş ülkelerdeki durumla karşılaştırıldığında, ücretlilerin toplam işgücü içindeki payı açısından Türkiye’nin günümüzde bile oldukça gerilerde kaldığı görülecektir. OECD verilerine göre, (aksi belirtilmedikçe 1994 yılında) çeşitli ülkelerde ücretlilerin gelir getirici bir işte çalışanlar içindeki oranı (işsizler hariç) şöyledir:

Çizelge 2: Ücretlilerin Gelir Getirici Bir İşte Çalışanlara Oranı (1994)

Ülke	Ücretli Oranı	Ülke	Ücretli Oranı	Ülke	Ücretli Oranı
Almanya (1990)	% 89,2	İtalya	% 71,3	Portekiz	% 72,2
İspanya	% 73,3	İngiltere	% 86,5	Avustralya	% 82,9
Avusturya	% 86,3	Belçika	% 81,6	Fransa	% 88,0
Japonya	% 81,1	Kanada	% 89,1	A.B.D.	% 91,2

Nüfus sayımı sonuçlarına göre ücretlilerin illere ve bölgelere dağılımı da ilginç sonuçlar vermektedir. Bu konu iki açıdan ele alınabilir: Ücretlilerin illere dağılımı ve bir ilde ücretlilerin tüm çalışanlara oranı.

1990 nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türkiye’de ücretlilerin yüzde 20,98’i (1.886.241 kişi) İstanbul’da, yüzde 8,43’ü (758.361 kişi) Ankara’da, yüzde 7,31’i (657.090 kişi) de İzmir’deydi. Ücretlilerin yoğunlaştığı diğer iller ise şöyleydi: Bursa (337.189 kişi, yüzde 3,75), Adana (229.907 kişi, yüzde 3,34), Antalya (209.651 kişi, yüzde 2,33), Konya (205.936 kişi, yüzde 2,29), Kocaeli (198.601 kişi, yüzde 2,21), İçel (197.735 kişi, yüzde 2,20), Manisa (190.450 kişi, yüzde 2,12). 1990 sonrasında ise özellikle Kayseri, Eskişehir, Gaziantep, Kahramanmaraş, Adıyaman, Denizli, Çorum gibi illerde ve Trakya’nın bütününde de işçi sayısı arttı.

İşçi, memur ve sözleşmeli personel statülerinde çalışan ücretlilerin toplam işgücüne oranı da önemli bir göstergedir.

Bu açıdan da İstanbul, Ankara ve İzmir başı çekmektedir. 1990 nüfus sayımı sonuçlarına göre İstanbul’da gelir getirici bir işte çalışanlar içinde ücretlilerin oranı yüzde 74,3’tür. Bu oran Ankara’da yüzde 68,7, İzmir’de ise yüzde 60,8 idi. Diğer bir deyişle, İstanbul ili sınırları içinde işi olan her 4 kişiden 3’ü işçi, memur veya sözleşmeli personel statülerinde çalışan ücretliydi.

Ücretlilerin toplam çalışanlar içindeki oranının yüksek olduğu diğer iller de şöyleydi: Kocaeli: Yüzde 57,3; Bursa: Yüzde 50,9; Adana: Yüzde 44,0; Aydın: Yüzde 43,75; Eskişehir: Yüzde 49,0; Gaziantep: Yüzde 41,5; Kayseri: Yüzde 42,4; Kırklareli: Yüzde 40,4; Tekirdağ: Yüzde 44,8; Kırıkkale: Yüzde 40,8.

Türkiye’de ücretlilerin ülkeye dağılımında son yıllarda bir yaygınlaşma görülmektedir. 1930’lu ve 1940’lu yıllarda Anadolu’daki ücretlilerin çok büyük bir bölümü kamu kurum ve kuruluşlarında çalışanlardı. TCDD, Etibank, Sümerbank, Millî Müdafaa Vekaleti işyerleri (daha sonraki MKE), Şeker Fabrikaları ve Tekel gibi kuruluşların yatırımları önemli birer çekim merkeziydi, çölde birer vahaydı. Daha sonraki yıllar da düşünüldüğünde, Zonguldak, Karabük, Kırıkkale, Karadeniz Ereğli, İskenderun,

Sivas, Eskişehir, Turhal, Seydişehir gibi yerleşim birimlerine büyük kamu kuruluşları damgalarını vurdu. Kamu kurum ve kuruluşları, buldukları yörelerin toplumsal yapılarını da önemli ölçüde etkiledi.

Türkiye’de gelir getirici bir işte çalışanlar ve ücretlilere ilişkin veriler, gerçek durumu yeterince yansıtmamaktadır.

1990 sonrasında kırsal bölgelerden kentlere göçüp kayıt altındaki bir işyerinde ücretli olarak çalışmayanların büyük bir bölümü, kayıt-dışı sektörde gününbirlik veya kısa süreli işlerde ücretli olarak çalışmaktadır. Ayrıca, kadınların önemli bir bölümü, son yıllarda tüm dünyada ve ülkemizde hızla yayıldığını bildiğimiz eve-iş-verme sistemi içinde en acımasız sömürüyle karşı karşıya kalmaktadır. Kayıt-dışı sektörün ve kaçak işçiliğin giderek yaygınlaşmasıyla birlikte, istatistiklerde iş aramayan işsiz, emekli, öğrenci veya ev kadını olarak gözüken yüzbinlerce insan çalışma yaşamında en acımasız ve korumasız koşullarda istihdam edilmektedir. Sayıları hızla artan kesimler de dikkate alındığında, Türkiye’de ücretlilerin sayısının ve işgücü içindeki oranının, Devlet İstatistik Enstitüsü verilerinde gözüktüğünden epey daha yüksek olduğu söylenebilir.

Türkiye’de ücretlilerin sayısı olarak SSK ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’nın verilerinin kullanılması da doğru değildir.

SSK verileri, yalnızca işçi ve bazan sözleşmeli personel statülerinde çalışanları kapsamı ve sayıları 4,5 milyonu bulduğu tahmin edilen kaçak işçileri dışta bırakması nedeniyle yetersizdir. 1997 yılı Eylül ayında sigorta bildirgesi alınan sigortalı sayısı 5.066.745’tir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı verileri ise yalnızca işverenlerce yapılan bildirimleri esas almaktadır. Bakanlığın gelen eksik bilgileri işlemesi bile son derece yetersizdir. Örneğin, 1999 Ocak istatistiklerine göre, Türkiye’deki işçi sayısı 4.350.016’dır.

Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen 1992 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı da, kapsamının darlığı nedeniyle, Türkiye’de gelir getirici bir işte çalışanların genel durumuna ilişkin bir tablo sunmamaktadır.

III. TÜRKİYE’DE ÜCRETLİLERİN NESNEL DURUMU

A. Mülksüzleşme ve İşçileşme

İşçileşme veya ücretlileşme, kişinin belirleyici veya ana gelir kaynağının ücret veya aylık olmasıdır. Kişinin bilincinde ve işyerindeki davranışlarında bunun belirleyici önemi vardır. Ayrıca, kişinin içinde yetiştiği aile ortamının, diğer bir deyişle, kişinin kaçınıcı kuşak işçi olduğunun da bilinci ve davranışları üzerindeki etkisi büyüktür.

Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran kadrolar, işçilerin toprakla bağlarının sürdürülmesini temel bir hedef olarak gözönünde tutuyorlardı. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Çin’de, Kore’de, Güneydoğu Asya’nın bazı ülkelerinde Komünist Partilerinin topraksız ve az topraklı yoksul köylülere önderlik edip iktidara gelmelerinin ardından, kapitalist dünyanın önderi durumundaki ABD’nin az gelişmiş ülkelerdeki genel politikası, küçük üretici köylülüğün desteklenmesi ve güçlendirilmesi oldu. İşçi sınıfından ve topraksız ve az topraklı köylülükten çekinen ABD, 1970’li yıllara kadar yaşanan sürekli ekonomik büyümenin olanaklarını da kullanarak, küçük üreticiliğin mülksüzleşme sürecini yavaşlattı ve bazı ülkelerde durdurttu. Ayrıca, bazı ülkelerde ABD kontrollü toprak ve tarım reformları (“Beyaz Devrim”) ile toprak bile dağıtıldı. Türkiye’de ise, 1960’lı yıllarda, grev haklı toplu pazarlık sürecinin işçilerin gerçek ücretlerinde meydana getirdiği artış, özellikle madencilik ve inşaat işkollarında çalışan işçilerin toprak satın alabilmesine olanak sağladı. Bu ücret artışları, 1950’li yıllarda tam mülksüzleşmeden kentlerin çekiciliği nedeniyle kentlere göçüp çeşitli işkollarında belirli işyerlerinde ücretli olarak çalışmaya başlamış olan binlerce insanın toprakla ve köyüyle bağının sürmesini sağladı. Ayrıca, 1960’lı yıllarda

yurtdışına çalışmaya gidenlerin ülkeye gönderdikleri para da mülksüzleşme sürecini yavaşlattı veya durdurdu veya bazı durumlarda tersine çevirdi.

1970'li yıllarda yaşanmaya başlanan sürekli durgunluk, bu siyasal çabaların ekonomik maliyetinin önem kazanmasına neden oldu. Sovyet sisteminin çöküşü ise mülksüzleşmeyi geciktirici uygulamaların politik dayanaklarını büyük ölçüde ortadan kaldırdı. Ayrıca, ulusötesi sermayenin çıkarları doğrultusunda biçimlenen yeni uluslararası işbölümü, az gelişmiş ülkelerde yeni ve ucuz ücretli işgücü gereksinimini artırdı ve mülksüzleşme sürecini hızlandırdı. IMF ve Dünya Bankası gibi ulusötesi sermayenin beyni ve sözcüsü kuruluşların, kırsal kesimde küçük üreticiliğin tasfiyesine yol açacak politikaları sistemli bir biçimde savunmaları, bu anlayışın doğal bir sonucudur. Tarımsal destekleme fiyatlarının kaldırılması, tarım girdilerine uygulanan subvansiyonların azaltılması veya sona erdirilmesi, Ziraat Bankası'nın verdiği kredinin faizinin yükseltilmesi, tarım satış kooperatifleri veya birliklerinin zayıflatılması, tarım ve hayvancılığı desteklemede büyük görev üstlenmiş olan bazı şirketlerin özelleştirilmesi veya özelleştirme kapsamına alınması (Yem Sanayii, Süt Endüstrisi Kurumu, Et ve Balık Kurumu, Tekel, Gübre Sanayii, TİGEM, Şeker Fabrikaları, v.b.), bu sürecin unsurlarıdır.

Bugün uygulanan politikalar sonucunda, kırsal kesimde topraktan hızla kopulmaktadır. Günümüzde kentlerde yaşayanların köylerindeki toprakla bağları veya köyden gelen erzak yardımı giderek azalmaktadır. Bir dönem kentin çekiciliği nedeniyle toprağıyla bağını koparmadan kente göçenlerin giderek artan bir bölümü toprağını satmaktadır. Arazisine yakın bir yerde oturup ücretli olarak da çalışanların toplam geliri içinde tarım gelirinin payı giderek azalmaktadır. Artan girdi fiyatları ve düşük gelir nedeniyle, toprağı işlememe, kiraya verme ve giderek de elden çıkarma eğilimi güçlenmektedir. Bir dönem tarım ve geçici işçiliği birlikte götürebilen onbinlerce insan, tarım ve hayvancılıktan elde edilen gelirin hızla azalması karşısında, daimi işçi olabilmek için büyük çaba harcamaktadır. Yurtdışında çalışan işçilerin veya diğer sınıf ve tabakalardan insanların giderek artan eğilimi de, buldukları ülkede ev ve işyeri sahibi olmaktır. Buna bağlı olarak, Türkiye'deki yakınlarla gönderilen para azalmaktadır.

1981 yılında yapılan Köy Envanter Etüdülerinin sonuçlarına göre, Türkiye'de 35.074 köyde 3.848.591 topraklı çiftçi ailesi, 1.724.279 topraksız çiftçi ailesi vardı. Köyde oturmadığı halde köydeki tarım arazisinin yüzde 11'ini ellerinde bulunduran ailelerin toplam çiftçi ailelerine oranı yüzde 13'tü. Köy dışında oturan aile sayısı 509.119 iken, bunlara ait toplam arazi, 17.104.172 dönümdü (ortalama 33,6 dönüm). 35.074 köyden 7991'inde kiracılık, 12.757'sinde ortakçılık vardı. 35.074 köyün 4593'ünde birinci geçim kaynağı, 4316'sında ikinci geçim kaynağı işçilikti.

Mülksüzleşme sürecinin sürmesi, ücretlilerin kaçınıcı kuşak ücretli olduğunu da etkilemektedir. Bunun da işçilik veya ücretlilik bilinci üzerinde doğrudan etkisi vardır.

Türkiye'de 1980'li ve 1990'lı yıllarda özellikle memur statüsünde istihdam edilen ücretlilerin gerçek gelirlerinin düşmesi veya yeterli olmaması nedeniyle, ek iş yaygınlaştı. Ek işin yaygın bir biçimi, esnafıktı (pazarcılık, işportacılık, araçla taşıyıcılık). Bu işe başlayabilmek için gerekli olan kaynak da genellikle aileden kalan yetersiz arazinin satışı veya sınırlı aile birikimleriydi. Diğer bir deyişle, ek gelir kaynağı, birçok durumda, diğer bir alanda mülksüzleşmeyle gelişti. Ancak, kentlere giderek hızlanacak olan göçle birlikte, esnafılık kökenli bu ek gelir kaynaklarının önemini sürdürmesi giderek zorlaşacaktır.

B. Ücretlilerin Sektörel Dağılımı

Türkiye'de ücretlilerin tarım (tarım, avcılık, ormancılık ve balıkçılık), sanayi (maden ve taş ocakçılığı, imalat sanayii, elektrik-gaz-su ve inşaat) ve hizmetler (toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller; ulaştırma-depolama-haberleşme); mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumlar; toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler sektörlerine dağılımına ilişkin veriler, yukarıda açıklanan nedenlerle, güvenilir değildir. Ancak, bazı gözlemlerle desteklenmesi koşuluyla, bu verilerden yararlanılabilir.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün hanehalkı işgücü anketi verilerine göre, 1988 yılı Ekim ayında Türkiye'de gelir getirici bir işte çalışan ücretlilerin toplam sayısı 7.244.001 idi. Bu ücretlilerin 568 bini tarım , 3 milyon 27 bini sanayi ve 3 milyon 649 bini de hizmetler sektöründeydi. Sanayi sektörü içinde imalat sanayiinde çalışanların sayısı da 1 milyon 902 bin idi.

1998 yılı Nisan ayı sonuçlarına göre ise, toplam 9.113.000 ücretlinin 413 bini tarımda, 4 milyon 59 bini sanayide ve 4 milyon 642 bini de hizmetler sektöründe istihdam ediliyordu. Sanayi sektörü içinde imalat sanayiinde çalışanların sayısı 2 milyon 677 bine yükselmişti.

Bu verilere göre, tarım sektöründe çalışan ücretli sayısı sürekli olarak düşerken, imalat sanayii ve ticaret-lokanta-otel sektörünün payı artmaktadır. Tarım sektöründe küçük üreticiliğin tasfiyesiyle doğan işgücü açığı, teknolojik gelişmeyle fazlasıyla karşılandığından, tarımdaki mülksüzleşme diğer sektörler için ücretli işçi üretmektedir. Tarımda topraksız köylülerin sayısına ilişkin kesin veya güvenilir veri yoktur. Ayrıca, topraksız ve az topraklı yoksul köylülerin ne kadarının ortakçılık-kiracılık ilişkisi içinde tarımda kaldığı, ne kadarının tarımda ve/veya diğer sektörlerde geçici veya sürekli olarak işçilik yaptığı bilinmemektedir.

İnşaat sektörünün mevsimlik niteliğine bağlı olarak, bu sektördeki 1 milyon 131 bin işçinin 802 bini geçicidir. İnşaatlardaki geçici işçilerin bir bölümü, başka gelir kaynağı olmayan ve geçimini çeşitli işyerlerinde geçici olarak sürekli biçimde çalışarak sağlayan insanlardır. Bir bölümü ise, giderek azalan tarım ve hayvancılık gelirini geçici inşaat işçiliğiyle destekleyenlerdir. Ancak bu sektörde kullanımı yaygınlaşan yeni teknolojiler, çoğu vasıfsız ve tam mülksüzleşmemiş yarı-işçilere duyulan gereksinimi azaltmaktadır. İnşaat sektörü, hem çeşitli işyerlerinden çıkarılan ve yeni bir daimi iş buluncaya kadar geçici bir iş arayan, hem de işçileşme sürecini yaşayanların bir ara durağı durumundadır.

Ücretlilerin sayısının hızla arttığı diğer bir alan, ticaret-lokanta-otel işyerleridir. Nisan 1998'deki hanehalkı işgücü anketi sonuçlarına göre, bu alt sektörde çalışan toplam 1 milyon 133 bin ücretlinin 117 bini geçici niteliktedir. Ancak gözlemler, bu alt sektörde kayıt-dışı işyerlerinin ve ayrıca kayıt-içi işyerlerinde kayıt-dışı istihdamın son derece yaygın olduğunu göstermektedir. Son yıllarda büyük satış mağazalarının (hipermarketler) hızla yayılması, bu alt sektörün istihdam yapısında bazı değişikliklere yol açmaktadır. Ancak özellikle kısmi-sürelili çalışmanın yaygınlığı, kayıt-dışında kalma eğiliminin belirli ölçülerde sürmesine neden olmaktadır.

Hükümetlerin madencilik işkolunda uyguladığı politikalara bağlı olarak, kamu kesiminde bu sektörde işçi-memur istihdamı daralmakta, özel sektörde ise taşeronluk ve kaçak işçilik yaygınlaşmaktadır.

İmalat sanayiinde çalışan ücretlilerin sayısı 1998 yılı Nisan ayında 2 milyon 677 bin gözükmektedir. Ancak son yıllarda kurulan binlerce işletme ya tümüyle kayıt-dışıdır, ya da çalıştırdığı işçilerin yalnızca küçük bir bölümünü bildirmektedir. Sayıları 4,5 milyon olduğu tahmin edilen kaçak işçilerin önemli bir bölümü imalat sanayii işyerlerindedir. Özellikle tekstil işkolunda bu uygulama çok yaygındır. Diğer taraftan, hızla yaygınlaşan eve-iş-verme sistemi yoluyla işçileşenler de büyük çoğunlukla tekstil işkolundadır.

Ücretlilerin işkollarına dağılımı incelenirken ele alınması gereken diğer bir boyut, işkolunda veya alt sektörde ücretlilerin diğer çalışanlara göre ağırlığıdır. 1998 yılı Nisan ayında tarımda ücretlilerin oranı yüzde 4,6 iken, bu oran madencilikte yüzde 93,5, imalat sanayiinde yüzde 79,2, elektrik-gaz-su altsektöründe yüzde 99,2, inşaatlarda yüzde 91,6'dır. İmalat sanayiinde ücretlilerin payının yüzde 79,2 olması, küçük esnaf ve sanatkarın katkısının ve rolünün azaldığının göstergesidir. Bunlara karşılık, ücretlilerin ticaret-lokanta-otel altgrubundaki payı yüzde 39,4, ulaştırma -haberleşme - depolama altgrubundaki payı da yüzde 49,5'tir. Bu iki grupta, kendi hesabına çalışanların ve ücretsiz aile çalışanlarının payı, sırasıyla, yüzde 42,3 ve yüzde 44,2'dir. Tarımdaki mülksüzleşmenin ve kırdan kente göçün sonuçlarından biri, öncelikle bu altgruplarda kendi hesabına çalışan ve ücretsiz aile çalışanı olarak gözükenlerin sayısının artmasıdır. Bu yığılmanın bir bölümü, köyden getirilen kaynakların bu verimsiz alanlarda tüketilmesinin ardından, zaman içinde işçileşecektir.

C. Ücretlilerin Özellikleri

(1) Hukuki Statü

Türkiye’de ücretlilerin büyük bir bölümünün çalışma koşullarını belirleyen ve düzenleyen yasalar, ücretlilerin bölünmesinde etkili bir araç olarak kullanılmıştır ve kullanılmaktadır.

Ücretlilerin büyük bir bölümü 1475 sayılı İş Yasası’nın kapsamındadır. Gazete, dergi ve televizyonlarda gazeteci olarak çalışanlar, Basın İş Yasası, denizciler ise Deniz İş Yasasındaki haklardan yararlanmaktadır. Deniz İş Yasası kapsamındakilerin bir bölümü büyük gemilerde istihdam edilirken, bir bölümü de balık tutma araçlarında çalışmaktadır. Tarım ve orman işçileri, evlerde gündelikçi veya sürekli olarak çalışanlar, 18 yaşını bitirmemiş çıraklar, esnaf ve sanatkarın yanında en fazla üç kişinin çalıştığı işyerlerindeki işçiler, herhangi bir iş yasasının kapsamında ve koruması altında değildir.

Özel bazı yasalar sayılmazsa, devlet memurlarının çok büyük bir bölümü 657 sayılı Devlet Memurları Yasası kapsamındadır. Devlet memuru statüsündeki ücretlilerin sayısı 2 milyon 31 bindir.

1980’li yıllarda özelleştirmenin alt yapısının hazırlanması amacıyla yaygınlaştırılan sözleşmeli personelin sayısı yaklaşık 250 bin olmuştur. Sözleşmeli personelin çalışma koşulları, 399 sayılı kanun hükmünde kararnameyle düzenlenmektedir.

Sayıları 4,5 milyon olduğu tahmin edilen kaçak işçilerin çok büyük bir bölümü 1475 sayılı İş Yasası kapsamındadır. Ancak bu kişiler, kaçak çalıştırdıkları için, Yasanın getirdiği hak ve özgürlüklerden yararlanamamaktadır.

Türkiye’de yabancı kaçak işçilerin sayısı konusunda da güvenilir bilgi yoktur. Bu işçiler, Türkiye’de işgücünün en altındaki tabakanın da altında yeni bir tabaka oluşturmaktadır.

Türkiye’de ücretlilerin en önemli sorunlarından biri, kamu kesiminde ücretli olarak çalışanların, memur, sözleşmeli personel ve işçi statülerinde istihdam edilmesidir. Bu statülerin iş güvencesi, ücretler, çeşitli haklar ve sendikal hak ve özgürlükler açısından önemli farklılıklarının bulunması ve bu farklılıkların zaman içinde değişmesi, önemli iç sorunlara yol açmaktadır. Örneğin, sendikal hak ve özgürlüklerin etkili bir biçimde kullanılmadığı ve işçi hareketinin zayıfladığı yıllarda özellikle sözleşmeli personelin ücretleri göreceli olarak artırılmış, bu doğrultuda bir akış sağlanmıştır. 1991-1993 döneminde ve günümüzde ise işçi statüsü yeniden gözdedir.

(2) Eğitim, Meslek, Yapılan İş

Ücretlilerin meslek yapısında, belirli meslekler içinde ücretlilerin payında ve işyerinde üstlenilen görevlerde, teknolojiye, sermaye birikimine, ülkedeki eğitim düzeyine ve çeşitli diğer etmenlere bağlı olarak, değişiklikler yaşanmaktadır.

Türkiye’de 1980’li ve 1990’lı yıllara kadar iyi bir eğitim, ücretli olarak çalışıldığında itibarlı bir iş, iyi bir ücret ve iş güvencesi elde edilebilmesini güvence altına alıyordu. Ayrıca, iyi bir eğitimle daha üst tabakalara ve sınıflara geçiş de olanaklıydı.

Ancak eğitimin yaygınlaşmasıyla birlikte bu olanaklar büyük ölçüde ortadan kalktı. Ücretlilerin genel eğitim düzeyi yükseldi. Eğitim aracılığıyla tabaka ve sınıf değiştirme yolları büyük ölçüde tıkanı. Belirli meslekleri icra edenlerin yapısında bir ücretleşme yaşandı ve yaşanıyor. Bu sürece koşut olarak, beyaz yakalı ücretlilerin konumunda bir gerileme oldu. Gelişen teknolojiyle ve yeni üretim yöntemleriyle birlikte, beyaz yakalı işçilerin sayısı arttı, bu işler için gerekli eğitim azaldı, beyaz yakalı işçilerin bir dönem yararlandıkları ayrıcalıklar hemen hemen ortadan kalktı. Diğer taraftan, bununla

bağlantılı bir konu, özellikle memur ve sözleşmeli personel statülerinde istihdam edilen kamu ücretlilerinin durumuydu. 1950'li yıllara kadar büyük ölçüde bir işçi aristokrasisi oluşturan memurlar, bu konumlarını 1960'lı ve 1970'li yıllarda yitirmişlerdi. 1980'li yıllarda memurların göreceli konumu biraz düzeldiyse de, 1989-1993 döneminde ve 1999 yılında kamu kesiminde bağitlanan toplu iş sözleşmelerinde gerçek ücretlerin artırılmasına bağitli olarak, bu konum tersine döndü.

1990 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre Türkiye'deki ücretlilerin eğitim düzeyi aşağıda sunulmaktadır.

Çizelge 3: Ücretlilerin Eğitim Düzeyi (1990)

Toplam	8.990.727
Okuma yazma bilmeyen	430.567
Okuma yazma bilen	8.559.836
- Bir öğrenim kurumu bitirmemiş olan	171.915
- Bir öğrenim kurumu bitirmiş olan	8.383.480
İlkokul mezunu	4.787.068
Ortaokul ve dengi meslek okulu mezunu	969.814
Lise ve dengi meslek okulu mezunu	1.586.707
Yüksek okul ve fakülte mezunu	1.037.353
Bilinmeyen	7.303

1990 nüfus sayımı sonuçlarına göre, gelir getirici bir işte çalışan lise ve fakülte mezunlarının işyerlerindeki toplumsal konumu aşağıda sunulmaktadır.

Çizelge 4: Lise ve Yüksek Okul Mezunlarının İşyerindeki Konumu (1990)

Toplumsal Konum	Lise ve Dengi Okul Mezunları	Yüksek Okul ve Fakülte Mezunları
Toplam	2.086.531	1.224.043
Ücretli	1.586.707 % 76,0	1.037.353 % 84,7
İşveren	57.719 % 2,8	52.338 % 4,3
Kendi hesabına çalışan	260.765 % 12,5	116.139 % 9,5
Ücretsiz aile çalışanı	181.046 % 8,7	18.030 % 1,5

Bu gelişmeler sonucunda, toplumsal yaşamda ağırlığı olan bazı mesleklerin yapısında önemli değişiklikler yaşandı.

Öğretmenler geçmişten beri büyük ölçüde mülksüzleşmiş ücretlilerdi. 1990 yılında 491 bin öğretmenin 488 bini (yüzde 99,4) ücretliydi. Tıp ile ilgili mesleklerde bir ücretlileşme yaşandı. Sayıları giderek artan hekim, muayenehane açma olanağını yitirdi ve ücretliliğe geçti. 1990 yılında tıp ile ilgili mesleklerde çalışan 228 bin kişinin yüzde 90'ı ücretliydi. Kendi hesabına çalışanların oranı yüzde 8,0 düzeyindeydi. Mimar, mühendis ve benzeri teknik elemanlarda da benzeri sorunlar yaşandı. 1990 yılında bu konumdaki 281 bin kişinin yüzde 91'i ücretli olarak çalışıyordu. Kendi hesabına çalışanları oranı ise yüzde 6,3 idi.

(3) Kadın İşçiler

Türkiye’de ücretliler içinde kadınların oranı istatistiklere, gerçekte olduğundan daha düşük yansımaktadır.

Kayıt-dışı sektörde kaçak olarak çalışanların ve kısmi-sürekli çalışanların giderek daha da artan bölümü, genç kızlar ve kadınlardır. Özellikle eve-iş-verme sistemi içinde çalışanlar bu konumdadır. Ayrıca, Anadolu’da son yıllarda hızla yaygınlaşan dokuma-giyim atelyelerinde ve fabrikalarında yüzbinlerce genç kız, evleninceye kadarki dönemde çalışıp çeyizini hazırlamak amacıyla kaçaklığı kabul ederek çalışmaktadır. Aynı durum, kaçak işçiliğin yaygın olduğu ticaret-otel-lokanta alt grubu için de geçerlidir. Diğer taraftan, İş Yasası’nın ve Sosyal Sigortalar Yasası’nın kapsamı dışındaki ev işlerinde geçici veya sürekli olarak çalışanların tamamına yakını kadındır.

Sosyal Sigortalar Kanunu’nun verilerine göre, 1997 yılındaki 5.066.745 sigortalının 499.289’u (yüzde 9,9) kadındır. Kamu kurum ve kuruluşlarındaki memurlar arasında kadınların oranı ise yüzde 33 dolaylarındadır.

Yukarıdaki unsurlar da gözönüne alındığında, ücretliler içinde kadınların payının çok daha yüksek olduğu açıktır. Ayrıca, Türkiye’de yaşanan toplumsal değişim, sanayileşme ve hizmetler sektöründeki genişleme düşünüldüğünde, kadınların ücretliler olarak işgücüne katılım oranının yükseleceği söylenebilir.

(4) Çocuk İşçiler - Çıraklar

Türkiye’de yürürlükteki mevzuata göre, 15 yaşın altındaki çocukların çalıştırılmaları yasaktır (1475/67). 12 Eylül sonrası işçi aleyhine çok sayıdaki adımın yanı sıra, olumlu birkaç adımın biri de 1983 yılında bu yaşın 12’den 15’e çıkarılmasıdır. 8 yıl kesintisiz temel eğitime geçilmesi, çocuk işçiliğinin azaltılması açısından önemli bir araç sağlamaktadır. Ancak, kırsal kesimdeki hızlı mülksüzleşme ve göç, yüksek oranlı işsizlik, artan yoksullaşma ve gelir dağılımı adaletsizliği ve eğitimin maddi getirilerinin iyice azalması, çocuk emeğinin yaygınlaşmasına yol açmaktadır. Türkiye’de, Pakistan gibi bazı ülkelerdeki “bağımlı emek” (“bonded labour”) uygulamalarına rastlanmamakla birlikte, çocuk işçilik sorununun yaygınlaştığı da bir gerçektir. Çocuk işçilik özellikle eve-iş-verme uygulamalarında ve kayıt-dışı sektörde yaygındır.

Türkiye’de çıraklık da çocuk işçiliği meşrulaştırıcı bir biçimde kullanılmaktadır. Ancak yüzbinlerce çocuk, fabrikalarda, atelyelerde ve özellikle de tamirhanelerde “çırak” adı altında en temel hak ve özgürlüklerinden mahrum biçimde çocukluklarını yaşamadan yaşlanmakta ve kendilerini geliştirme olanaklarından yoksun bırakılmaktadır.

(5) Mevsimlik - Geçici İşçilik

Türkiye’de tarım sektöründe yaşanan yoksullaşma, geçici ve mevsimlik işçiliği yaygınlaştırmaktadır. Geçici ve mevsimlik işçilik 1930’lu ve 1940’lı yıllarda, köylülüğün mülksüzleşmesini önlemede veya geciktirmede bir araçtı. 1980’li ve 1990’lı yıllarda ise geçici ve mevsimlik işçilik genellikle daimi işçiliğe geçişte bir ara duraktır. Ara durakta yıllarca kalanlar da vardır.

Özel sektörde mevsimlik ve geçici işçilik, tarımda, turizm işletmelerinde, inşaat sektöründe, tuğla-kiremit üretiminde yaygındır.

Kamu sektöründeki geçici veya mevsimlik işçilik ise, ya işin niteliğinden kaynaklanmaktadır, ya da hükümetlerin kamu finansman açıkları nedeniyle kadro vermede karşılaştıkları sorunların sonucudur.

Kamu kesiminde ormancılık, tarım, enerji-su (DSİ), TCDD, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, şeker fabrikaları işyerlerinde geçici (muvakkat) veya mevsimlik işçilik sorunu söz konusudur.

Geçici işçilerin bir bölümü yarı-mülksüzleşmiş yarı-işçiler iken, bir bölümü de yaptıkları işin niteliği gereği sürekli iş ve işveren değiştiren tam mülksüzleşmiş ücretlilerdir. Bazı tarım işçileri bölgeden bölgeye dolaşarak geçimlerini ücret geliriyle kazanmaktadır. Evlere temizliğe gidenlerin durumu da budur. Bazı bölgelerde ambarlarla sürekli ilişkisi olmayan taşıyıcılar da farklı bir ücretli tipi oluşturmaktadır.

(6) Sahte “Kendi Hesabına Çalışma”

Yürürlükteki yasalara göre, bir kişinin işçi sayılabilmesi için bir işverenle “hizmet akdi” yapması gereklidir. Eğer bir kişi işverene ait işyeri dışında belirli bir işi belirli bir bedel karşılığında yapmayı üstlenirse, ortaya bir “istisna akdi” çıkabilmekte ve sözkonusu kişi, çalışma yaşamına ilişkin mevzuatın koruyucu hükümlerinin dışında bırakılmaktadır. Geçmişten beri varolan bu tür uygulamalar 1980’li yıllardan itibaren dünyada ve özellikle ülkemizde hızla yaygınlaşmıştır.

Bunlardan biri “eve-iş-verme”dir. Kapitalizmin en acımasız sömürsü özellikle bu alanda görülür. Sosyalleş(tiril)miş kapitalizmden vahşi kapitalizme geri dönüşle birlikte, bu uygulama hızla yaygınlaşmıştır. Bu uygulamada işçi evinde veya bir başka evde yalnız başına veya aile bireyleriyle ve bazan akraba ve komşularıyla birlikte, işverenin sattığı, kiraladığı veya eve yerleştirdiği makinelerle istenilen modele göre üretim yapar. Girdiler de genellikle işveren tarafından karşılanır. Bu uygulamada işveren ile işçi(ler) arasındaki ilişki “istisna akdi” kabul edilir. İşçi, asgari ücret, çalışma süresi, hafta tatili ve genel tatil ücretleri, yıllık ücretli izin, ihbar öneli ve kıdem tazminatı gibi haklardan yararlanamaz. İş kazası ve meslek hastalıkları işvereni bağlamaz. İşyerinin aydınlatılması ve ısıtılması gibi sorunlar da işçinin omuzlarındadır.

Türkiye’de eve-iş-verme uygulaması özellikle halı dokumacılığında vardı. Günümüzde ise özellikle dokuma işinde bu uygulama hızla yaygınlaşmakta ve özellikle ihracata yönelik üretimde önemli bir rol oynamaktadır. Eve-iş-verme uygulamasını kabul edenler, işgücünün maliyetini yükselterek işi kaçırmamak ve vergi ödememek amacıyla, kendilerini gizleme eğilimindedir. Eve-iş-verme, tüm bu nedenlere bağlı olarak, sahte “kendi hesabına çalışma”nın en yaygın biçimidir.

Tele-çalışma da, bilgisayar kullanımının getirdiği yeni bir eve-iş-verme biçimidir. Bu durumda da aynı sorunlar söz konusudur.

Ormancılıkta ağaç kesim ve arazi temizleme işlerinde yaygın biçimde görülen “vahidi fiyat” uygulaması da parça başı ücretle yapılan işlerin “kendi hesabına çalışma” olarak sunulmasıdır. Orman İdaresi, ağaç kesim işini orman işçilerine ihale yoluyla yaptırmakta ve bu yolla bu işçilere karşı birçok sorumluluktan kurtulmaktadır. Vahidi fiyat sistemi içinde Orman Genel Müdürlüğünden iş alan köylü-işçilerin sayısını saptamak olanaklı değildir. İş alan kişi, ailesi ve bazan akrabaları ve arkadaşlarıyla işi gerçekleştirmektedir.

Günlük yaşamda “götürü” veya “kabala” olarak ifade edilen iş yaptırma ilişkisi, başta inşaat olmak üzere belirli işkollarında yaygınlaşmaktadır. Biraz deneyim kazanan kişiler, yanlarında ücretli işçi çalıştırmaya başlayınca, taşeronla dönüşmektedir.

Köylerde giderek yaygınlaşan sözleşmeli çiftçilik modeli de toprak mülkiyetini sürdüren köylülerin bir açıdan yarı-işçileşmesi sürecidir. Sözleşmeli çiftçiliğin kamu kurum ve kuruluşlarıyla sürdürülen uygulamasında (şeker pancarı, tütün, çay ekimi gibi), siyasal ve toplumsal kaygılarla bir yarı-işçileşme olmamışken, özel sektörün bu sürece giderek daha yoğun biçimde girişi (özellikle domates, meyve, sebze üretiminde), sözleşmeli çiftçileri önemli ölçüde yarı-işçileştirmektedir.

(7) Standart-Dışı Çalışma Biçimleri

Tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de standart-dışı çalışma biçimleri yaygınlaştırılmaktadır.

En hızlı biçimde yaygınlaşan tür, kısmi-sürelî ("part-time") çalışmadır. Kısmi-sürelî çalışma genellikle kayıt-içi sektörde yasal yükümlülüklerden kurtulmanın ve işgücünü daha esnek ve verimli bir biçimde kullanmanın aracı olarak değerlendirilmektedir. Kısmi-sürelî çalışma kayıt-dışı sektörde de yaygındır. Bu uygulamanın Türkiye'deki boyutları konusunda kesin veriler yoktur. Hanehalkı işgücü anketlerinde istihdam içinde kısa süreli çalışmaya ilişkin bir soru da sorulmaktadır. Örneğin, 1998 Nisan'ında tüm ücretlilerin 89 bini haftada 1-16 saat, 1 milyon 697 bini haftada 17-35 saat çalışmıştır. SSK verilerinde de ayda 7-10 gün çalıştığı belirtilen kişiler vardır. Ancak bu bildirim ne kadarının vergi ve sosyal sigorta primini düşük ödeyebilmek amacıyla kısa süreli çalışma göstermekten, ne kadarının gerçekten kısa süreli çalışmadan kaynaklandığını belirlemek olanaklı değildir. Diğer taraftan, gerçekten kısa-sürelî çalışmanın önemli bir bölümü de kayıtlara geçirilmemektedir.

Türkiye'de son dönemlerde yaygınlaşma eğilimi gösteren bir uygulama, işçi kiralama dır. Bu uygulamada belirli bir şirketle belirli koşullarla hizmet akdi oluşturan işçi, sözkonusu şirket tarafından başka şirketlere kiralanmaktadır. Kiralık işçilik uygulaması 1985 yılında Karabük Demir ve Çelik Fabrikasında gündeme gelmiş, daha sonra ortaya çıkan tepki nedeniyle iptal edilmişti. Günümüzde ise Karayolları Genel Müdürlüğü gibi bazı işyerlerinde taşeronlaşmayla birlikte gündeme gelmektedir.

Süresi belirli hizmet akdiyle çalıştırma da yaygınlaşmaktadır. Ancak kaç işçinin bu kapsamda çalıştığına ilişkin güvenilir veri yoktur.

(8) İsten Çıkarmalar ve İşçi Devri

Türkiye'de 1930'lu ve 1940'lı yıllardaki yüksek işçi devri, işçilerin yeterince mülksüzleşmemesinden ve işçi sayısının yetersizliğinden ve işgücü arzının azlığından kaynaklanan ve işçilerin insiyatifıyla gelişen bir durumdur. 1980'li ve 1990'lı yıllardaki yüksek işçi devri ise, işgücü arzının fazlalığından kaynaklanmakta ve işverenlerin politikaları sonucu ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de memur statüsünde istihdam edilenler dışındaki ücretlilerin en önemli sorunu, iş güvencesinin bulunmamasıdır. Buna ve ayrıca, nitelikli ve niteliksiz işgücü arzının sürekli olarak artmasına, kaçak işçiliğin yaygınlaşmasına, sendikasılaştırma girişimlerine, ekonomik durgunluğa ve krizlere, özelleştirmelere ve çeşitli standart-dışı çalışma biçimleri aracılığıyla esnekleşme çabalarına bağlı olarak, Türkiye'de işten çıkarmalar artmakta, işçi devri yükselmektedir.

Kaçak işçiliğin yaygınlığı nedeniyle bu konuda ülke çapında genellemelere gitmek olanaklı değildir. Ekonomik durgunluk ve krizler genellikle kayıt-dışı sektörü daha hızlı ve kapsamlı etkilemekte, işten çıkarmalar özellikle ve öncelikle bu kesimde yaygınlaşmaktadır.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı verilerine göre, 1997 yılı Ocak ayında 4.111.200 işçi vardır. Ocak-Haziran 1997 döneminde işten ayrılanların toplam sayısı 766.375 olmuştur. Bunların 726.081'i özel sektördedir. Ancak bu işyerlerindeki toplam işçi sayısı 1997 yılı Temmuz ayında 4.215.375 olmuştur. Temmuz - Aralık 1997 döneminde işten ayrılanların sayısı ise, 428.533'ü özel sektörde olmak üzere, 441.316'dır. Bu koşullarda, 1997 yılının ilk yarısında yüzde 19'luk, ikinci yarısında ise yüzde 11'lik bir işçi devrinden söz edilebilir. Kayıt-dışı sektördeki işçi devrinin çok daha yüksek olduğu bilinmektedir. Bu koşullarda, Türkiye'de işçi devrinin, işçi çıkartmalara bağlı olarak, yüksek olduğu söylenebilir.

Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'na bağlı özel sektör işyerlerinde işçi devri daha yüksektir. 1997 yılında bu işyerlerinde çalışan personel sayısı 215.803 iken, yıl içinde 68.145 kişi işe alınmış, yıl içinde 54.103 kişi işten ayrılmıştır. İşe alınma oranı yüzde 31,6, işten ayrılma oranı ise yüzde 25,1'dir.

(9) Ücretlilerin Yaşı, Medeni Durumu, Bakmakla Yükümlü Oldukları Kişi Sayısı

Türkiye’de genç nüfus, işgücüne de yansımaktadır. Ücretlilerin yüzde 84,8’i 44 ve daha aşağı yaşlardadır. Ancak emekliler ve özellikle genç emekliler içinde oldukça büyük bir grubun kaçak çalıştığı da bilinmektedir. Sosyal güvenlik destek primi ödeyerek çalışan emeklilerin sayısı yaklaşık 50 bindir. Yaşlılık aylığının düşüklüğü nedeniyle kaçak çalışan emeklilerin de ortalamaya eklenmesi durumunda, Devlet İstatistik Enstitüsü verilerinde görülen tablonun önemli ölçüde değişeceği, ortalama yaşın yükseleceği düşünülebilir.

Devlet İstatistik Enstitüsü verileri, kadın ücretliler arasında ortalama yaşın daha düşük olduğunu göstermektedir. Erkeklerde 44 ve daha aşağı yaşlardakilerin oranı yüzde 83,2 iken, kadınlarda bu oran yüzde 92,1’dir. Kadınlar genellikle 15-39 yaş grubunda yoğunlaşmıştır. Ayrıca, emekli kadınlar arasında kaçak çalışma oranı, aynı konumdaki erkeklerden çok daha azdır.

Ücretlilerin medeni durumlarına ilişkin genel bilgi yoktur. TİSK tarafından 1997 yılı için yayınlanan verilere göre, TİSK’e bağlı işveren kuruluşlarına üye işverenlerin işyerlerinde çalışan 180 bin işçinin yüzde 23,3’ü bekar, yüzde 11,1’i çocuksuz evli, yüzde 19,9’u 1 çocuklu, yüzde 28,6’sı iki çocuklu, yüzde 11,7’si ise üç çocukludur. Dört çocukluların oranı yüzde 3,8’dir.

Ücretlilerin bakmakla yükümlü oldukları kişi sayısı ve ücretli ailesine giren toplam ücret-aylık sayısı hakkında da Türkiye geneline ilişkin bilgi yoktur. Bu konuda belirli gözlemlerle ve bazı işkollarına ilişkin anket sonuçlarıyla yetinme zorunluluğu söz konusudur.

(10) İşyeri Kıdemi

İşçilerin işyeri kıdemi konusunda en güvenilir bilgiler, az sayıda işyerini ve işçiyi kapsamakla birlikte, TİSK verilerindedir. 1997 yılında 228 bin dolayındaki çalışanın yüzde 16,2’si 1 yıldan az kıdemliydi. 1 yıl kıdemli olanların oranı yüzde 10,2, iki yıl kıdemli olanların oranı yüzde 9,0, üç yıl kıdemli olanların oranı yüzde 6,0, dört yıl kıdemli olanların oranı yüzde 5,0, beş yıl kıdemli olanların oranı yüzde 5,0 idi. 6 - 10 yıl kıdem grubunun payı yüzde 21,1 ve 11-15 kıdem yılı grubunun oranı da yüzde 13,5 idi. 16-20 yıl kıdem grubundakiler de yüzde 9,6’lık bir paya sahipti. İşyerinde çalışanların yalnızca yüzde 4,0’lık bir bölümü 21-25 yıl grubundaydı.

Kayıt-dışı sektörde ortalama kıdem çok daha düşük olduğu bilinmektedir. Kamu sektöründe ise ortalama kıdem 15-16 yıl dolaylarındadır. Kamu kesimine son yıllarda yeni işçi alınmaması, ortalama kıdemın yükselmesine neden olmuştur. Kamu sektöründeki fiili iş güvencesi sayesinde, işe giren (önemli bir hatası olmazsa) uzun yıllar aynı işyerinde çalışmayı güvence altına almaktadır.

(11) Sakat ve Eski Hükümlü İşçiler, Şehit Yakınları

Ücretliler içinde sakat ve eski hükümlüler ve şehit yakınları özel bir konumdadır. İş Yasası’na göre, 50 ve daha fazla sayıda işçi çalıştıran işyerlerinde yüzde 3 oranında özürlü ve yüzde 3 oranında eski hükümlü çalıştırma yükümlülüğü vardır. TİSK işyerlerinde çalışan 180 bin işçi içinde 3185’i sakat, 1649’u eski hükümlüdür.

(12) Diğer Özellikler

Doğrudan doğruya işçi sınıfımızın bir parçasını oluşturmamakla birlikte, yurtdışında çalışan işçilerimiz de ülkemizde toplumsal yaşam incelenirken gözönünde bulundurulması gereken bir olgudur. Yurtdışında oturma ve çalışma izni bulunan işçilerin büyük çoğunluğunun çalışma yaşamları boyunca Türkiye’ye geri dönme gibi bir niyetleri yoktur. Bu ülkelerde kaçak olarak bulunan ve/veya çalışanların

durumu da benzer niteliktedir. Türk şirketlerinin Rusya, Kuveyt, Suudi Arabistan gibi ülkelerindeki işyerlerinde de az sayıda Türk işçisi çalışmaktadır.

Türkiye’de bazı işyerlerinde veya başka yerlerde ücret alarak veya almayarak belirli bir malı üreten veya bir hizmeti sunan kişiler de vardır. Bu kişiler işçi sınıfı ve sendikacılık hareketinin dışındadır.

50 ve daha fazla sayıda işçi çalıştıran işyerlerinde, çalışan toplam işçi sayısının yüzde 10’unu geçmeyecek biçimde stajyer öğrenci çalıştırılmaktadır.

Endüstri meslek liselerinde öğrenciler döner sermaye çerçevesinde piyasa için mal üretmekte veya hizmet sunmaktadır.

Adalet Bakanlığı İşletmeler ve İşyurtları Genel Müdürlüğü’ne bağlı olarak bazı cezaevlerinde döner sermayeli işletmeler kurulmuştur ve hükümlüler buralarda çok düşük bir ücret karşılığında mal üretmektedir. Ayrıca, 1987 yılından itibaren Adalet Bakanlığı’nda ve adliyelerde çay ocaklarında hükümlü çalıştırılmaktadır. Bu uygulamalar 1998 yılından sonra daha da yoğunlaştırılmıştır.

Bir Bakanlar Kurulu Kararı uyarınca, ihtiyaç fazlası askerlik yükümlülerinin kamu kurum ve kuruluşlarında diğer işçilerle birlikte çalıştırılabilmesine olanak tanınmıştır. Ancak bu uygulamaya yaygın olarak başvurulmamıştır.

D. İşverene Göre İşyerleri ve Ücretliler

İşverenin özellikleri işçi haklarını, sendikal hak ve özgürlükleri, işçi-işveren ilişkilerini doğrudan ve önemli ölçüde etkilemektedir. Bu nedenle, Türkiye’de ücretlilerin işverene göre durumunun da incelenmesi gerekir.

(1) Kamu Sektörü - Özel Sektör

İl özel idareleri ve belediyeler dışında kamu kuruluşlarında çalışanların toplamı 1986 yılında 2.538.763 iken, 1995 yılında 2.726.321 olmuştur. Diğer bir deyişle, tüm özelleştirmelere ve taşeronlaşmalara karşın, kamu sektöründeki istihdam azalmamış, artmıştır. Ayrıca, il özel idareleri ve belediyelerde çalışanların toplam sayısı ise (geçici işçiler hariç) 1989 yılında 205.365 iken, 1995 yılında 273.763’e yükselmiştir.

1995 yılında konsolide bütçeye bağlı kuruluşlarda, döner sermayeli kuruluşlarda, fonlarda, kefalet sandıklarında, özel bütçeli kuruluşlarda ve KİT’lerde memur, işçi ve sözleşmeli personel sayıları aşağıda sunulmaktadır.

Çizelge 5: Kamu Kurum ve Kuruluşlarındaki Personel (1995)

	Memur Kadrosu	İşçi	Sözleşmeli Personel
Konsolide Bütçe	1.724.152	217.542	13.597
Döner Sermaye, Fon, Kefalet Sandığı	28.233	52.547	1.234
Özel Bütçeli Kuruluşlar	90.357	18.346	4.573
KİT’ler	22.254	324.266	229.220
TOPLAM	1.864.996	612.701	248.624

Memurların sayısı 1980 yılında 1.467.976 iken 1995 yılında 1.864.996'ya çıkmıştır. İşçilerin sayısı 1981 yılında 717.233 idi. Bu sayı 1995 yılında 612.701'e geriledi. Ancak, 1986 yılında sözleşmeli personel sayısı yalnızca 34.828 iken, 1995 yılında 248.624'e yükseldi.

1995 yılında mahalli idarelerdeki personelin dağılımı da şöyledir (geçici işçiler hariç):

Çizelge 6: Mahalli İdarelerdeki Personel (1995)

	Belediye	İl Özel İdaresi	Toplam
Memur	158.342	7.565	165.907
İşçi	106.360	752	107.112
Sözleşmeli Personel	710	34	744
	265.412	8.351	273.763

Ayrıca, üniversitelerde, belediyelerin iştiraklerinde (BİT'ler) ve hükümetlerin vesayeti altındaki tarım satış kooperatifleri ve birlikleri ile bunların işletmelerinde ve tarım kredi kooperatifleri ve birliklerinde de binlerce işçi ve memur istihdam edilmektedir.

Kamu sektöründe ücretlilerin istihdam düzeyi ve istihdam koşulları, siyasi etkilere ve müdahalelere açıktır. Kamu kurum ve kuruluşları, fiili iş güvencesi, yürürlükteki mevzuatın uygulanması, işçi sağlığı ve iş güvenliği gibi konularda özel sektördeki işletmelerin birçoğundan ilerde hak ve özgürlükler tanımaktadır. Ancak, özelleştirme, taşeronlaştırma, zorla emeklilik ve emekli olanların yerine yeni işçi alınmaması gibi nedenler, kamu sektöründeki istihdamı olumsuz doğrultuda etkilemiştir.

(2) Yabancı Sermaye

Türkiye'de 1980 yılında Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çerçevesinde 78 şirket faaliyet gösteriyordu. Bu kapsamdaki şirketlerin sayısı 1998 yılı Eylül ayı sonu itibarıyla 4419'a yükseldi. Bu şirketlerde çalışan toplam işçi sayısına ilişkin güvenilir veri yoktur. Ancak, sürmekte olan bir araştırmaya göre, bu şirketlerin ancak 250 dolayındakinde çalışan işçiler sendikalara üyedir. Yabancı sermayeli şirketler, diğer ülkelerdeki yatırımlarında da olduğu gibi, Türkiye'de de genellikle sendika-karşıtı bir çizgi izlemektedir. Bunların yanı sıra, yabancı müteahhitlerin ve Petrol Yasası çerçevesinde çalışan şirketlerin işyerleri ve ABD askeri işyerleri de vardır.

(3) Serbest Bölgeler

Yeni uluslararası işbölümünün araçlarından biri, işçi haklarının ve sendikal hak ve özgürlüklerin kısıtlandığı veya tümüyle etkisiz kılındığı serbest bölgelerdir. Türkiye'de serbest bölgeler 1985 yılında kabul edilen Serbest Bölgeler Yasası uyarınca kurulmaya başlandı. Günümüzde Mersin, Antalya, Ege, İstanbul Atatürk Havalimanı, Trabzon, İstanbul Trakya, İstanbul Deri, Doğu Anadolu, Mardin, İMKB, Samsun, Rize, İzmir Menemen serbest bölgeleri faaliyet göstermektedir. Bu serbest bölgelerde 325'i yabancı sermayeli ve 1720'si yerli sermayeli 2027 şirket faaliyettedir ve 11 bin kişi istihdam edilmektedir. Serbest bölgelerde, kuruldukları tarihten sonraki 10 yıllık dönemde grev yasağı vardır. Sendikalaşma ve toplu pazarlık alanlarında yasalarda gözüken bir kısıtlama yoksa da, uygulamada büyük engellerle karşılaşmaktadır.

(4) Holdingler - Şirket Grupları

Türkiye’de son yıllarda sermayenin merkezileşmesinde ve yoğunlaşmasında önemli gelişmeler yaşandı. Bir holding veya şirketler grubu yapısındaki şirketlerde çalışan ücretliler arasındaki ilişki, işbirliği ve dayanışma, sendikal mücadele açısından son derece önemlidir. Kamu sektöründeki büyük şirketler parçalanmakta, özelleştirilmekte ve bazan da tasfiye edilmektedir. Özel sektörde ise birikim süreci hızlanmaktadır.

(5) Organize Sanayi Bölgeleri

Organize sanayi bölgeleri, genellikle küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin birarada bulunduğu ve çeşitli kolaylıkların sağlandığı bölgelerdir. Bu olgu Türkiye’de 1960’lı yılların başlarında gündeme geldi. 1960’lı yılların sonlarından itibaren de organize sanayi bölgeleri açılmaya başlandı. 1962-1997 döneminde 41 organize sanayi bölgesi tamamlandı ve hizmete girdi. 1998 yılında da 9 bölge faaliyete geçirildi. Halen 113 organize sanayi bölgesinin yapımı sürmektedir. 24 bölge de kamulaştırma safhasındadır. Bunlar arasında en başarılı kabul edilenleri, Gebze, Çerkezköy, Bursa, Ankara, Kayseri, Eskişehir, Mersin, Adana, İstanbul İkitelli, Dudullu, Çerkezköy, Gebze organize sanayi bölgeleridir. Bugüne kadar organize sanayi bölgeleri temelinde işçi örgütlenmeleri gelişmedi. Ancak gelecekte organize sanayi bölgelerinin birer işçi hareketi merkezi olacağı düşünülebilir.

(6) Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler (KOBİ’ler) ve Küçük Esnaf ve Sanatkarlar

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de istihdam yaratmada küçük ve orta ölçekli işletmeler etkin hükümet politikalarıyla desteklenmektedir. Türkiye’de sendikacılık hareketinin en önemli sorunlarından biri olan taşeronlaşma da bu çerçevede içindedir. Ancak bu nitelikteki işyerlerinde işçi hakları kısıtlanmakta, sendikal hak ve özgürlüklerinin kullanılması engellenmekte, kaçak işçilik yaygınlaştırılmaktadır.

Aşağıda işçilerin işyeri büyüklüğüne göre dağılımına ilişkin verilerde de görüleceği gibi, küçük ve orta büyüklükteki işyerlerinin payı ve ağırlığı büyüktür. Bu işyerlerinde işçiyi koruyucu yasaların ihlaline dayalı esneklik, büyük işyerlerinin parçalanarak veya taşeronlaşma aracılığıyla bu avantajlardan yararlanma eğilimini güçlendirmektedir.

Esnaf ve sanatkarın yanında çalışan işçiler ise, karşılarında bir sermayedar da bulunmadığı için, kolay kolay işçilik bilinci bile kazanamamaktadır. Diğer taraftan, yeni teknolojik gelişmeler (bilgisayar denetimli tezgahlar gibi) belirli malların veya belirli malların belirli süreç veya parçalarının küçük işletmelerde verimli bir biçimde üretilmesini olanaklı kılmaktadır. Bu olanak, işverenlerin, işçileri büyük işyerlerinde toplayarak ek sorunlar yaratmak yerine, taşeronlar, alt-taşeronlar, götürü iş alanlar ve eve-iş-verme sistemi içinde çalışanlardan oluşan bir ağ yaratmalarına yol açmaktadır. Böylece olağanüstü bir esneklik de kazanılmakta, sendikalaşma fiilen önlenmekte, kaçak işçilik kolaylaşmaktadır. Türkiye özelinde ise, küçük işletmelerin bazı giderlerden (zorunlu tasarruf kesintisi ve katkısı, kreş zorunluluğu, sakat ve eski hükümlü çalıştırma yükümlülüğü, v.b.) kurtulması, işletmelerin küçültülmesine veya küçültülmüş gösterilmesine yol açmaktadır.

(7) Kapıcılar

Türkiye’de sayıları giderek azalmakla birlikte yine de önemli olan özel bir kategori, kapıcılarıdır. Kapıcıların özelliği, çok işverenli tek işçi konumudur. Ayrıca, kapıcının ailesi de (karşılığında bir ücret ödenmeden) kapıcıyla birlikte çalışıyor kabul edilmektedir. Türkiye’de kapıcıların sayısı, kömürlü kaloriferli küçük apartmanlar (1960’lı ve 1970’li yıllar) döneminde büyük kentlerde hızla arttı. Ancak, kapıcıların çok büyük bölümünün 1971 yılında İş Yasası kapsamına alınması sonrasında kapıcılık maliyetinin artmasına, ısıtmada enerji kaynağı olarak kömürden fuel-oil’e ve ardından doğal gazla geçişle birlikte kapıcılık görevlerinin büyük ölçüde hafiflemesine ve yüzlerce dairesel blokların küçük apartmanların yerini almaya başlaması veya merkezi ısıtmalı sitelerin yaygınlaşmasına bağlı olarak,

kapıcı sayısı azalmaya başladı. Kapıcıların temizlik görevlerinin ise temizlik şirketleri tarafından yavaş yavaş devralınması sürecine de girildi.

(8) Çok Ortaklı İşletmeler

Türkiye’de sayıları çok fazla olmamasına karşın, ayrı bir grup olarak ele alınması gereken diğer bir kesim, çok ortaklı şirketlerdir. Türkiye’de 1960’lı yıllarda yurtdışında çalışan işçilerin kurduğu “işçi şirketleri”, işçi-işveren ilişkileri açısından yeterince incelenmemiştir. Bu şirketlerin niteliği zaman içinde değişti. Günümüzde özelleştirilen bazı şirketlerin hisseleri halka veya çok-ortaklı şirketlere devredildi. Karabük Demir ve Çelik İşletmesi bu açıdan özel bir öneme sahiptir. Tarım satış kooperatifleri ve birlikleri ve bunların sahip olduğu işletmeler bir yanıyla bakanlık vesayeti nedeniyle kamu kesiminde ele alınırken, diğer yanıyla çok ortaklı işletmeler olarak değerlendirilmelidir. Sendikaların, bazı vakıfların ve derneklerin sahip olduğu işletmeler de bu grup içinde ele alınabilir. Bu işletmelerde çalışan işçilerin toplam sayısının 18-20 bini aşmayacağı tahmin edilebilir.

(9) İstihdam Edilen İşçi Sayısına Göre İşyeri Büyüklükleri

Üretim teknolojisinde yaşanan hızlı gelişmeye, üretimin örgütlenmesinde kullanılan yeni yöntemlere ve işverenlerin uyguladıkları politikalara bağlı olarak, Türkiye’de işyerleri küçülmekte ve az sayıda ücretlinin aynı mekanı paylaştığı işyerlerinin sayısı ve oranı artmaktadır.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı verilerine göre, Türkiye’de 1997 yılı Temmuz ayında 4.215.375 işçi çalışıyordu. Bu işçilerin işyerinde çalıştırılan işçi sayısına göre işletmelere dağılımı aşağıdaki biçimdeydi:

Çizelge 7: İşyeri Büyüklüklerine Göre İşçiler (1997 Temmuz)

İşyerindeki İşçi Sayısı	Toplam İşçi Sayısı
1 - 9	1.142.066
10 - 24	561.198
25 - 49	444.124
50 - 99	448.385
100 - 249	588.483
250 - 499	395.757
500 - 999	293.446
1000 - 4999	283.607
5000 ve fazlası	58.309

Bu konuda çok yaygın biçimde başvuru bir kaynak, tüm eksikliklerine karşın, SSK verileridir. SSK’ya göre 1997 yılında 781.911 işyerinde 5.066.745 sigortalı çalışıyordu. Sigortalıların işyerlerinde çalışan kişi sayısına göre dağılımı aşağıda sunulmaktadır:

Çizelge 8: Sigortalı Sayısına Göre İşyerleri ve Sigortalılar (1997)

Sigortalı Grubu	İşyeri Sayısı	Sigortalı Sayısı
1	362.501	324.808
2 - 9	357.196	1.407.623
10 - 24	36.006	602.129
25 - 49	14.249	549.824
50 - 99	6.459	520.054
100 - 249	3.850	663.148
250 - 499	1.084	425.137
500 - 999	414	323.173

Bu veriler iki açıdan da yanıltıcıdır. Verilerin bazı özellikleri işyerlerini olduğundan küçük gösterirken, bazı özellikleri de küçük işletmeleri gizlemektedir.

Verilen bilgi sigortalı sayısına ilişkindir. Kamu sektöründe aynı işyerinde memur ve sözleşmeli personel statülerinde istihdam edilen ücretliler verilerde bulunmadığından, işyerleri gerçekte olduğundan küçük gözükmemektedir. Ayrıca, bazı işyerlerinde sigortalı işçilerin yanı sıra kaçak işçi de çalıştırılmaktadır. Sayıları 4,5 milyon dolayında olduğu tahmin edilen kaçak işçilerin bir bölümü bu durumdadır.

SSK verileri yalnızca Sosyal Sigortalar Yasası'na bağlı işyerlerinden prim bildirgesi verenleri ele almaktadır. Diğer bir deyişle, sigortalı prim bildirgesi vermeyen ve çoğunluğunu küçük işyerlerinin oluşturduğu işyerleri kapsam dışındadır. Örneğin, 1983 yılında Sosyal Sigortalar Kanununa tabii işyeri sayısı 911.467 iken, SSK'ya bildirimde bulunan işyeri sayısı 281.627 idi. Bu aradaki fark o kadar açıldı ki, SSK yasaya tabii işyeri sayısına ilişkin veri yayımlamayı durdurdu. Genellikle az sayıda işçi çalıştıran bu işyerlerinde çalışan kaçak işçiler verilerde gözükmemektedir.

SONUÇ

Türkiye'de işçi sınıfının yapısına ilişkin bu özet bilgiler ve yapılmış başka çalışmalar yeterli olmaktan uzaktır. Türkiye'de işçi sınıfının nicel ve nitel olarak daha da güçleneceğine ve Türkiye'nin geleceğine işçi sınıfının damgasını vuracağına inananlar, bu yapıyı daha ayrıntılı olarak ele almalı ve incelemelidir.

KAYNAKÇA

- Alıcı, S., Seçer, G., "Kamu İktisadi Teşebbüslerinde Personel İstihdamı," DİE, **İşgücü Piyasası Analizleri - 1997 (I)**, Ankara, 1998.
- DİE, **1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri**, Yay.No.1616, Ankara, 1993.
- DİE, **22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı**, Yay.No.410, İstanbul, 1961.
- DİE, **Çalışma İstatistikleri - 1997**, Yay.No.2222, Ankara, 1999.
- DİE, **Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı - 1992, Türkiye ve İller**, Yay.No.1827, Ankara, 1995.
- DİE, **Haber Bülteni**, 3.2.1999.
- DİE, **Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları (Türkiye-Kent-Kır) - 1988**, Yay.No.1433, Ankara, 1990.
- DİE, **Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları (Nisan 1998)**, Ankara, 1998.
- Erçevik, A.S., "Katma Bütçeli Kuruluşlarda ve Mahalli İdarelerde Kamu Personeli İstihdamı," DİE, **İşgücü Piyasası Analizleri - 1996 (II)**, Ankara, 1997.
- Koç, Y., "Kırsal Kesimde Mülksüzleşme," **Aydınlık**, 28.9.1997.
- Koç, Y., "Türkiye'de Mülksüzleşme ve İşçi Sınıfının Oluşumu, 1923-1946)," **Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Tarihi, Olaylar-Değerlendirmeler**, Yol-İş Yay., Ankara, 1996.
- Koç, Y., **Türkiye'de Yabancı Kaçak İşçilik**, TÜRK-İŞ Yay., Ankara, 1999.
- Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, **35.074 Köyümüzün Envanter Etüdüleri (1981)**, Ankara, 1985.
- OECD, **Economic Outlook**, Paris, 1998.
- OECD, **Labour Force Statistics 1967-1987**, Paris, 1989.
- OECD, **Labour Force Statistics 1974-1994**, Paris, 1996.
- SSK (a), **Sosyal Sigortalar Kurumu 1997 Faaliyet Raporu**, Ankara, 1998.
- SSK (b), **Sosyal Sigortalar Kurumu 1997 İstatistik Yıllığı**, Ankara, 1998.
- TİSK, **1997 Çalışma İstatistikleri ve İşgücü Maliyeti**, Yay.No.180, Ankara, 1998.